

**ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА АРАБ ТИЛИДА ЁЗИЛГАН ТАРИХИЙ
АСАРЛАР ВА УНИНГ ЙЎНАЛИШЛАРИ**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11527709>

С.Х.Умматалиев

Ижтимоий ва сиёсий фанлар институти

Филология факультети ўзбек ва

хорижий тиллар кафедраси катта

ўқитувчиси, Phd.

Илк ўрта асрларда араб тилида ёзилган тарихий асарлар тарихимизни ўрганишда дастлабки манба сифатида хизмат қилади. Айни пайтда мазкур даврда юзага келган ижтимоий-сиёсий вазият илм-фаннинг барча соҳалари ривожига сабаб бўлди. IX-X асрларда Яқин Шарқда хукм юритган Аббосийлар давлатида ягона араб тили ва ислом ақидаси устуворлик қилди.

Бу даврда астрономия, тиббиёт, хандаса фанлари билан бир қаторда араб тили грамматикаси тафсир, ҳадис, калом, фикҳ, ислом тарихи каби илмларни ўрганиш борасида ижобий натижаларга эришилди.

Илк ўрта асрларда аксар ислом тарихига оид асарлар муҳаддислар томонидан ёзилган. Чунки, мазкур асарлар мавзуси асосан Муҳаммад (с.а.в) ҳаёти ва фаолиятини ёритишга қаратилган бўлиб, улар мағозий ва сийра номлари билан юритилган. Мазкур асарлар кейинги даврларда ривож топган футух, табақот, тазкира ва ансоб (насаблар) каби мавзу остидаги китоблар учун асос сифатида хизмат қилди.

Мағозий йўналиши

Мағозий сўзи “мағза” (مغزى) сўзининг кўшлиги бўлиб, араб тилидан таржима қилинганда, “душманга қарши курашиш” маъносини англатади. Истилоҳда Расулulloҳ (с.а.в) иштирок этган жангларга нисбатан қўлланилади. Мағозий сўзи билан бирга ғазот¹ сўзи ҳам ишлатилади. Мазкур йўналишдаги асарлар нафақат Муҳаммад (с.а.в) иштирок этган ҳарбий юришларни, балки У киши томонидан юборилган ҳарбий бўлинма – сарийялар² тарихини ҳам ўз ичига олади³.

¹ Ғазот – арабча, “юриш қилиш”, “уруш олиб бориш” маъноларини англатади.

² Сарийя – Расулulloҳ соллаллоҳу алайҳи васаллам бирор мақсадни кўзлаб, бир саҳоба бошчилигида юборган махфий жанговар гуруҳдир. Унда жанг бўлган ёки бўлмаган ҳолатда ҳам сарийя дейилади.

³ Маҳмуд Муҳаммад Танохий. Ал-Мувжаз фи марожийит-тарожим вал-булдан вал-мусаннафат ва таърифот ал-улум. – Қоҳира: Мактаба ал-Хонажи, 1985. – Б. 43.

Ҳижрий биринчи асрнинг иккинчи ярмида/милодий VII аср охири VIII аср бошида баъзи тобеинлар⁴ мағозий йўналишида асарлар ёзишни бошлади. Ушбу йўналишдаги асарлар фақат ислом тарихи фани доирасида эмас, балки мусулмонлар томонидан ёзилган илк ёзма манбалар ҳисобланади. Ҳожи Халифа (1609-1657)нинг “Кашф аз-Зунун” асарида келтирилишича, Мағозий йўналишида биринчи бўлиб, Урва ибн Зубайр (ваф. 713) асар ёзган⁵. Ундан сўнг Ваҳб ибн Мунаббах (ваф. 728), Муҳаммад ибн Шихоб аз-Зухрий (ваф. 742), Осим ибн Умар ибн Қатода (ваф. 738) ва Мусо ибн Уқба ибн Аби Айёш (ваф. 758) каби олимлар мағозий йўналишида асар ёзган⁶.

Мазкур тарихчилар асарларининг кўлёмалари ҳақидаги маълумотлар Муҳаммад ибн Исҳоқ (699-769), Муҳаммад ибн Умар ал-Воқидий (747-823), Ибн Саъд (784-845) ва ибн Жарир Табарий (839-923) асарларида келтирилган⁷.

Мағозий йўналишидаги асарларнинг аксар қисми VIII-IX асрларда ёзилган. Ундан кейинги асрларда ушбу йўналишда асар ёзиш нисбатан камроқ кузатилади. Ҳожи Халифа “Кашф аз-Зунун”да XI асрда Ибн Абдулбарр ал-Қуртубий (ваф. 1071), Али ибн Аҳмад ал-Ваҳидий (ваф. 1076) каби тарихчилар ҳам мағозий йўналишида асар ёзганлигини зикр қилган⁸. Илк ўрта асрларда мағозий йўналиши билан бирга сийра йўналишида ҳам тарихий асарлар ёзилган. Қуйида улар хусусида сўз боради.

Сийра йўналиши

VIII аср ўрталарида сийра йўналишида тарихий асарлар ёзиш бошланди. Сийра (السيرة) сўзи луғатда бирор кишининг таржимаи холи маъносини англатади. Истилоҳда набавий (النّبوية) сўзи билан қўшилиб, Муҳаммад (с.а.в) ҳаёт йўллари ҳақида маълумот берувчи ёзма манбаларни ифода этади. Доктор Муҳаммад Таноҳий (1935-1999) сийра сўзига қуйидагича таъриф беради: “Сийра саййидимиз Муҳаммад соллалоху алайҳи ва салламнинг насаблари, туғилишлари, улғайишлари, У кишининг пайғамбарлик фаолиятлари, сифатлари ва вафотлари ҳақида ёзилган асар бўлиб, у билан бирга ал-мағозий сўзи ҳам ишлатилади”⁹.

Сийра йўналишидаги асарларда Расулulloҳ (с.а.в) туғилишларидан аввалги даврда бўлиб ўтган тарихий воқеалар ҳам зикр қилинади.

⁴ Тобеин – луғатда «итоат, бўйсунуш» маъноларида келади. Истилоҳда Пайғамбаримиз соллаллоҳу алайҳи васаллам саҳобаларини кўрган мусулмонлар «тобеин» ёки «тобеий», дейилади. Тобеинларни кўрганлар эса «табаъ тобеинлар», дейилади.

⁵ Ҳожи Халифа. Кашф аз-Зунун, II жуз. – Байрут: Дару ихё ат-турос ал-арабий, 1981. – Б. 1749.

⁶ Мусо ибн Уқба. Ал-мағозий // муҳаққиқ Муҳаммад Бокшиш Абу Молик. – Акадир: Жамиъа ибн аз-Зухр, 1994. – Б. 9.

⁷ Маҳмуд Муҳаммад Таноҳий. Ал-Мувжаз фи марожийит-тарожим вал-булдан вал-мусаннафат ва таърифот ал-улум. – Қоҳира: Мактаба ал-Хонажи, 1985. – Б. 41.

⁸ Ҳожи Халифа. Кашф аз-Зунун, II жуз. – Байрут: Дару ихё ат-турос ал-арабий, 1981. – Б. 1747.

⁹ Маҳмуд Муҳаммад Таноҳий. Ал-Мувжаз фи марожийит-тарожим вал-булдан вал-мусаннафат ва таърифот ал-улум. – Қоҳира: Мактаба ал-Хонажи, 1985. – Б. 43.

Муаллифлар ўша даврда Макка ва Мадинадаги сиёсий-ижтимоий ва диний вазият ҳақида сўз юритади. Масалан: Абдулмалик ибн Ҳишомнинг “Ас-сийра ан-набавия” номли асарида арабларнинг келиб чиқиши, Амр ибн Луҳай билан боғлиқ араблардаги бутпарастлик тарихи, Абраҳа ва Фил воқеаси, Замзам қудуғининг қазилиши каби воқеалар ёритилган¹⁰.

Мазкур йўналишда дастлаб Муҳаммад ибн Исҳоқ, Маъмар ибн Рошид (ваф. 771), Нажих ибн Абдурахмон ал-Маданий (ваф. 787) каби тарихчилар ижод қилди. Маъмар ибн Рошид ва Нажих ибн Абдурахмон асарларининг кўлёмалари ҳақида тадқиқот давомида маълумот топилмади. Уларнинг сийра илмида асар ёзганлиги тўғрисида Муҳаммад ибн ан-Надим (ваф. 990)нинг “Ал-фиҳрист”¹¹ ва Шамсиддин Заҳабийнинг “Сияр аълам ан-Нубала”¹² каби тазкира китобларида маълумот келтирилган. Ҳозирда мавжуд бўлган сийра йўналишидаги энг қадимий асарлардан бири Муҳаммад ибн Исҳоқнинг “Китаб ас-сийра вал-мубтада вал-мағозий” китобидир¹³.

Ибн Исҳоқ асаридаги бўлимларни уч гуруҳга ажратиш мумкин. Улар қуйидагилар:

1. Мубтадо – Муҳаммад (с.а.в)га пайғамбарлик ваҳийси келгунигача бўлган давр;
2. Маъъас – Муҳаммад (с.а.в)га ваҳий келган вақтдан Мадинага ҳижрат қилингунигача бўлган ҳодисаларни ўз ичига олган давр;
3. Мағозий – Мадина ҳижратидан Расулulloҳ (с.а.в) вафот этган кунгача бўлган вақт¹⁴.

Ибн Исҳоқнинг “ас-Сийра” асари кейинчалик Абдулмалик ибн Ҳишом (ваф. 833) томонидан қайта кўриб чиқилди ва кўшимча маълумотлар билан тўлдирилди. Ибн Ҳишом манбаларда тарих, ахбор, ансоб, шеър, грамматика ва луғат олими сифатида шуҳрат топган бўлса ҳам, унинг устозлари, асарлари ҳақида маълумотлар етарли эмас. Ибн Исҳоқнинг “Китаб ас-сийра вал-мубтада вал-мағозий” асарини қайтадан тартибга келтирган Ибн Ҳишом мана шу асар билан шуҳрат қозонди. Тарихчи асар ёзиш жараёнида Ибн Исҳоқдан ривоят қилган энг ишончли ровийлардан Зиёд ибн Абдуллоҳ ал-Баккоий (ваф. 799)нинг қуфий-бағдодий деб машҳур бўлган нусхасини асос қилиб олган ва ўрни келганда унга кўшимчалар ҳам киритган. Асар вақт ўтиши билан “Сийрат ибн Ҳишом” ёки “Таҳзибу ибн Ҳишом” деб аталган.

¹⁰ Кенгроқ маълумот олиш учун қаранг: Абдулмалик ибн Ҳишом. «Ас-сийра ан-набавийя» 1 китоб // таржимонлар: Абулҳаким Орипов, Акмалжон Икромжонов, Абдулҳамид Зайриев, Жаҳонгир Нейматов, Абдулвоҳид Ахмадалиев. – Тошкент: «Nilol» нашриёт-матбааси, 2020. – 365 б.

¹¹ Ибн ан-Надим. Ал-Фихрист. – Байрут: Дар ал-маърифат, 1997. – Б. 136, 138.

¹² Шамсуддин Заҳабий. Сияр аълам ан-Нубала, VI жуз. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006. – Б. 471. Шамсуддин Заҳабий. Сияр аълам ан-Нубала, VII жуз. – Қоҳира: Дар ал-ҳадис, 2006. – Б. 100.

¹³ Муҳаммад ибн Исҳоқ. Ас-сийра ан-набавийя. – Байрут: Дар ал-кутуб ал-илмийя, 2004. – 735 б.

¹⁴ Қобилжон Зоҳидов. Ислом тарихи фанидан ўқув қўлланма. – Т.: Тошкент ислом университети, 2013. – Б 9.

Шамсиддин ибн Холликон (1211-1282) Шамсиддин Заҳабий (1274-1348), Исмоил ибн Касир (1301-1373), Муҳаммад ибн Абдурахмон ас-Саҳовий (1427-1497), Муҳаммад ибн ал-Имод (1623-1679) каби тарихчилар мазкур асарни Расулulloҳ (с.а.в) ҳаётига доир энг ишончли ва энг яхши сийра асари сифатида эътироф этганлар. Асар бугунги кунгача етиб келган ва Қоҳира (1978), Байрут (1987), Тонто (1995) шаҳарларида нашр этилган¹⁵.

Ўзбек тилида ҳам сийра йўналишида ёзилган замонавий нашрларни учратиш мумкин. Жумладан, Шайх Муҳаммад Содик Муҳаммад Юсуфнинг “Ҳадис ва Ҳаёт” (Нубувват ва рисолат 19-жуз), Закои Кўнрапаннинг “Пайғамбаримиз ва ашараи мубашшара”, Саййид Маҳмуд Тарозийнинг “Нурул басар”, Алихонтўра Соғунийнинг “Тарихи Муҳаммадий”, Аҳмад Лутфий Қозончининг “Саодат асри қиссалари”, Доктор Рамазон Бутийнинг “Фикҳ ас-сийрат ан-набавия” каби китоблари аллақачон омма кўлига етиб борган¹⁶. Шунингдек, Муҳаммад Хузарийнинг “Нурул яқин”, Абдулмалик ибн Ҳишомнинг “ас-Сийра ан-Набавия”, Сафиюррахмон Муборакфурийнинг “Ар-Раҳиқул махтум”, Иброҳим Али Шаут ва Маҳмуд Муҳаммад Зайёданинг “Исломда олтин давр” каби асарлари араб тилидан ўзбек тилига таржима қилинди¹⁷.

Мағозий ва сийра йўналишлари номланиши жиҳатидан фарқ қилса-да, улардаги тарихий услуб ўхшаш бўлган. Мағозий асарлари ғазот ва сариялар тарихини ёритиш билан бирга, сийра китобларидаги каби пайғамбарлар тарихи, Муҳаммад (с.а.в) туғилишидан олдинги ижтимоий-сиёсий жараёнлар, Набий (а.с)нинг болалиги, Макка ва Мадинадаги фаолияти каби мавзуларни ҳам ўз ичига олган.

Илк ўрта асрларда араб тилида ёзилган тарихий асарлар юқорида келтирилган йўналишлар билан чекланиб қолмади. Бу даврда табақот¹⁸, ансоб¹⁹, ахбор²⁰ соҳаларида ҳам бир неча асарлар таълиф қилинган. Тадқиқ қилинаётган даврга тегишли тарихий асарлар ва уларнинг муаллифларини ўрганиш ишончли маълумотларни қайси манбадан олиш мумкинлигини белгилаб беради. Уларни тадқиқ қилиш Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкалари тарихига оид маълумотларни чуқур ўрганиб, таҳлил қилишга ёрдам беради.

¹⁵ Қ.Зоҳидов. Ислом тарихи фанидан ўқув қўлланма. – Т.: Тошкент ислом университети, 2013. – Б 10.

¹⁶Н. Насруллаев. Манбашунослик. Дарслик. – Тошкент: Наврўз, 2020. – Б. 115.

¹⁷ С.Умматалиев. Ислом тарихидан олтин саҳифалар – Умавийлар даври. – Тошкент: “Ўқитувчи” матбаа уйи, 2021. – Б. 75.

¹⁸ Табақот – Маълум бир давр ёки маълум бир соҳада илмий фаолият олиб борган олимлар ҳаёти ҳақида маълумот берувчи асар.

¹⁹ Ансоб – насаб сўзининг кўплиги бўлиб, ушбу турдаги асарларда тарихий шахслар ва қабилаларнинг шажараси келтирилади.

²⁰ Ахбор – хабар сўзининг кўплиги бўлиб, уларда арабларнинг исломдан олдинги тарихига урғу берилади.